

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԽԱՌ

Կ Ա Մ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սահմանները.—Նոր-Բայազէտի գաւառը կազմում է Երևան նահանգի հիւսիս-արեւմտեան մասը և տարածւում է 39° 55'—40° 40' հիւսիսային լայնութեան և 62° 2'—63° 41' արևելեան երկարութեան աստիճանների միջև։ Նրա սահմաններն են. հիւսիսից՝ Երևանեան նահանգի Աղէքսանդրապոլի գաւառը և Գանձակի նահանգի Ղազախի և Գանձակի գաւառները, արևելքից՝ Նոյն նահանգի Ջիվանշիրի գաւառը, հարավից՝ Երևանեան նահանգի Շարուր-Դարալագեանգի և Երևանի գաւառները, և արևմուտքից Նոյն նահանգի Երևանի և Էջմիածնի գաւառները։

Նոր-Բայազէտի գաւառի տարածութիւնն է 577585 դեսիատին, 710 ք. սաժէն¹⁾, որից՝

Գիւղատեղի	1842 դես. 359 քառ. սաժէն.
(Այս հաշւում միայն տնատեղ)	1581 դես. 1910 ք. սաժէն.
Գերեզմանատեղի.	45 դես. 2164 ք. սաժէն.
Ճանապարհներ	2455 դես. 651 ք. սաժէն.
Վարելահող	122235 դես. 1668 ք. սաժէն.
Այգիներ	14 դես. 480 ք. սաժէն.

¹⁾ Труды Закавказского Статистического Комитета. Земельные дачи Эриванской губ. вып. II Дачи Ново-баязетского уезда. Тифлиς 1905 г.

Անտառներ	9823 դես. 1458 ք. սաժէն.
Մարգագետին	14222 դես. 1069 ք. սաժէն.
Արօտատեղի	288836 դես. 1950 ք. սաժէն.
Ջրի տակ, ընդամենը՝	130822 դես. 1629 ք. սաժէն.
որից 1) ջրանցքների տակ	121 դես. 658 ք. սաժէն.
2) գետերի, վտակների և աղբիւրների տակ	455 դես. 693 ք. սաժէն.

Զարդիւնաբերող հողեր 43 դես. 1683 ք. սաժէն.

Իւր ընդարձակութեամբ Նոր-Բայազէտի դաւառը Երևանեան նահանգի գաւառների մէջ բռնում է առաջին տեղը:

Նոր-Բայազէտի գաւառը բաղկացած է Սևանայ լճի զոգաւորութիւնից, Սոդի կամ Մազրայի և կամ Գիլի դաշտավայրից և Զանգուի կամ Դարաշիչակի հովտից:

Սևանայ լճի զոգաւորութիւնը սահմանափակում է հիւսիսից Փամբակի լեռնաշղթայի վերջաւորութեամբ և Շահ-դաղի լեռնաշղթայով, արևմուտքից էջակ-Մէյդանու և Ահմանկանի, հարաւից՝ հարաւային Գոգչայի լեռնաշղթաներով, և արևելքից՝ Կոնգուրօ-Ալանգեօզի լեռնաշղթայի հիւսիսային մասով: Այս զոգաւորութիւնը ուղղանկիւն եռանկիւնու ձև ունի, որի հարաւ-արևելեան անկիւնը կտրուած է, և ներկայացնում է ամէն կողմից փակուած մի տարածութիւն, բացի այն մասից, որտեղից դուրս է գալիս Զանգու գետը: Այս զոգաւորութեան ամենամեծ երկարութիւնն է 112 վերստ: Մակերեսը հաւասար է 4200 ք. վերստի, որից 1204,2 բռնում է լիճը:

Սոդի կամ Մազրի եւ կամ Գիլի դաշտավայրը տարածւում է Սևանայ լճի հարաւ-արևելեան անկիւնում, որովհետև Սատանախաչ գիւղից այն կողմը Շահ-դաղի լեռնաշղթան դէպի արևելք ուղղուելով հեռանում է ծովի ափից: Այս դաշտավայրը սահմանափակւում է հիւսիսից Շահ-դաղի, արևելքից Կոնգուրօ-Ալանգեօզի և հարաւից Ալլագեօջու լեռնաշղթաներով: Սրա երկարութիւնը հասնում է մինչև 30 և լայնութիւնը մինչև 20 վերստի:

Դարաշիչակի հովիտը, (որ Զընճըրլի լեռան ձորահովիտներից մինն է), տարածւում է Սևանայ լճի արևմտա-հիւսիսային մասում, մօտ 35 վերստ երկարութեամբ. անտառապատ է և գեղեցիկ ամառանոցներ կազմում:

Լեռներ.—Այստեղ տարածւում են գլխաւորապէս Փոքր-Կովկասի ճիւղերը, որոնք շրջապատում են Սևանայ լճի զոգաւորութիւնը: Ամբողջ հիւսիս-արևելեան սահմանագծում ձգւում է Շահ-դաղի լեռնաշղթան, որ միևնոյն ժամանակ կոչւում է նաև Արեւիկ, Գիւնէյ կամ Հիւսիս-Արեւելեան Գոգչայի լեռնաշղթայ: Սա ըս-

կիրքն է առնում Սեմիօնովկայի բարձրութիւնից (6972 ոտ.), և ձգւում է լճի անմիջապէս ափի երկարութեամբ և տեղ տեղ ուղղահայեաց իջնում նրա մէջ: Նաղեփղին գիւղին չհասած՝ ուղղւում է լճից փոքր ինչ արեւելք, տարածելով դէպի լիճը բարձր ճիւղեր, որոնցից Աղ-Թափինը (8,550) մի մեծ թերակղզի է կազմում, լճի մէջ ցցուած համանուն հրուանդանով:

Այս լեռնաշղթայի երկարութիւնը հասնում է 90 և լայնութիւնը մինչև 70 վերստի: Լեռնաշղթան հարուստ է հանքերով և պատած մացառով: Սրա գլխաւոր գազաթներն են.

Մարալիջա-դաղ	8565 ոտ.
Շիշ-թափա	7749
Սոխլ-բուլաղ	8722
Կիրկիղի-դաղ (Կոխլ-Ալմաղ)	9020
Այրիջա	8731
Աղա-թափա	8105
Շահ-դաղ	9573
Ալլա-գեօլլար	9789
Ղարա-Արխաչ	10081
Գինալ-դաղ	11057

Բարձրութիւններն են (перевалъ) Սեմիօնովկայի (7124 ոտ.), Ախ-եօխուշի (9500 ոտ. ոչ պակաս) և Սատանխաչի (9000 ոտ. ոչ պակաս):

Արեւելեան կողմից այս միենոյն Գինալ-դաղ կամ Կոնգուր-դաղից ձգւում է դէպի հարաւ Կոնգուր-Ալանգեօզի լեռնաշղթան, որ սահմանագծելով այս գաւառը՝ անցնում է Շարուր-Գարալա-գետգիւղի և Նախիջևանի գաւառները: Այս լեռնաշղթայից Նոր-Բալաղէտի գաւառին կից գտնւում են հետեւեալ գազաթները. Ինագ-դաղ (18547), Ուռուքասար կամ հին Ռէմբասար (8828), Ղզղալասի (9910), Կուսուր-դաղ (10,000), Քիքի-դաղ (11284):

Այս Քէթի-դաղ և Սարի-ել-Սարչալի գազաթների միջև աւրամուտքից մօտենում է Կոնգուր-Ալանգեօզի լեռնաշղթային Հաւալային Գոգչայի լեռնաշղթան, որ այլապէս կոչւում է Կեօզալ-դարու կամ Ալլա-գեօլու: Սելիմի բարձրութեամբ այս լեռնաշղթան ըստանում է երկու մասի, որոնցից արեւելեանը կազմուած է երկու շարք հրաբխային լեռներից, որոնք միանում են Եանըղ կամ Ճանիկ գազաթնով: Այս լեռնաշղթայի երկարութիւնն է 65 վերստ, լայնութիւնը 60—70 վերստ: Սրա հիւսիսային լանջերը տարածւում են մինչև Սեանայ լիճը, իսկ հարաւայինները մինչև Վարոց ձորի Արեւելեան-Արփաչայի միջին հոսանքը: Այս լեռնա-

շղթայից նոր Բայազէտի գաւառում գտնւում են հետեւեալ նշանաւոր գազաթները.

Գէթի գաղ	11284
Ալլա-գետլարն պաշի	10031
Դիք-փիլաքան	11410
Դիւղալ-դարա	11606
Սողանլի	10926
Թուլուջա	11432
Ղարա-դայա	11178
Եանըղ (Շահբուլաղ)	11178

Այս Հարաւային Գոկչայի լեռնաշղթային Թոփ-դաղ գազաթի մօտ միանում է Ահմանկան լեռնաշղթան, վաղուց հանգած հրաբխային ձաղառածե գազաթներով, որոնցից միքանիսի մէջ գոյացել են բարձր, լեռնային լճեր։ Այս լեռնաշղթայի լանջերը տարածւում են հիւսիս՝ մինչև Զանգու գետի ակունքը, արեւմուտք՝ մինչև Ատիեաման-գետակը, և Սեանայ լճի արեւմտեան ափերը։ Այս լեռնաշղթան հնումը կոչւում էր Գեղամայ լեռներ։ Սրա նշանաւոր գազաթներն են.

Թոփ-դաղ	9546
Իքիջիլար	8885
Արխաշան	10139
Դաւա-գէօղ	11344
Փոքր Աղ-դաղ	10906
Մեծ Աղ-դաղ	11500
Զիարէտ	10388
Ահմանկան կամ Ղըղըլդաղ	11844
Ղարա-դաղ	11438
Զիարէտ	10941
Ուշ Թափալար	10710
Ղարա-չընգըլ	10115
Ղարա-դաղ	10623
Ուշ Թափալար	8281
Զան-Թափա	8379
Ուշ Թափալար	8252
Բուղդա-Թափա	7734
Խնակ-դաղ	7817
Բողու-դաղ	7894

Այս լեռնաշղթային է պատկանում նաև Սեանայ լճի հարաւային կողմում բարձրացող Մըչանլու և Աղմաղան կամ Արզըլ-լահ-սար գազաթները։ Այս վերջինը իւր անունն ստացել է, ասում

են, Արդուլլահ անուն մի մահմեդական երիտասարդից, որ քրիստոնէութիւն ընդունելու պատճառով նահատակուել է այդ լեռան գագաթին և որի գերեզմանը այժմ էլ ուխտատեղի է համարուում:

Դաւառի հիւսիս արևմտեան մասում ձգւում է Փամբակի լեռնաշղթան, որի Թոփի-եօլ գագաթից դէպի հարաւ-արևելք ձգւում է Կոչաչկոս կամ Էռակ-Մեյդան լեռնաշղթան, որ Բալըդշայի գետաբերանի և Յամաքաբերդի միջև ուղղակի իջնում է Սեւանայ լճի մէջ: Այս լեռնաշղթայի երկարութիւնն է 20 վերստ, միջին բարձրութիւնը՝ 8000 ոտնաչափ:

Փամբակի լեռնաշղթայի Դաւա-տաշ գագաթից էլ ձգւում է դէպի հարաւ-արևելք Աննիլի կամ Միսլուցի և կամ Պղնձանգեփ լեռնաշղթան: Սրա երկարութիւնն է 35 վերստ, լայնութիւնը համեմատ է մինչև 35 վերստի: Միջին բարձրութիւնը՝ 8500 ոտնաչափի: Այս լեռներն անտառապատ են, և կազմում են գեղեցիկ ամառանոցներ:

Լճեր.—Նոր-Բայազէտի գաւառի կենսատուն համարում է Սեւանայ լիճը, որ վերին աստիճանի գեղարուեստական տեսք ունի: Նրան ատանց չափազանցութեան կարելի է նմանեցնել մի կապուտակ կապերտի, որ տարածուած է պոբփիւրեայ դաշտի մէջ: Պոբփիւրեայ լեռներ, կարմիր և մանիշակային գոյների ամենայն հնարաւոր զանազանութեամբ, սրանց նման և քարաժայռերը, անհեղեղ ձևերով, ամեն տեղ պոբփիւր, նոյն իսկ ամենաանշուք շինութիւնների մէջ, (օրինակ, մի ախոռ՝ որի պատերը շինուած էին այս գեղեցիկ քարի կոշկոռներով). Թխորակ, բայց կարմրայատակ դիւրափուխր հողը կազմում է արտորայք, որոնց շուրջը պարփանկում է մի թխականաչ երէզ: Սքանչելի տեսարան ¹⁾:

Այն, աւելի քան սքանչելի տեսարան, մանաւանդ երբ մարդ դիտում է վերջնալոյսը՝ փողփողուած այս լճի կապուտակ և վերին աստիճանի յատակ ջրերի մէջ, երբ նկատում է բիւրաւոր ձկների խալտալը և կամ ծովային հարուստ բուսականութիւնը լճի յատակում:

Այս լիճը Օրդակլուի և Քեօլանի-դաւնի (նոյն գաւառի) բիււտագիր արձանագրութիւնների մէջ կոչւում է «Suinia» որ ուրարտերէն է լիճն կամ «աւազան» է նշանակում: Հաւանօրէն այս անունից ծագել է Սիւնիք խօսքը, որ դարձել է այս լճի և սրա վրձակի յատուկ անունը և «Սեւանայ» կոչումը, որ կրում է այժմ այդ լիճն ու նրա միջի կղզին:

¹⁾ Gilles, Lettre sur Caucase. 293 յիշ. Ալիշան, Սխական. եր. 26:

Հայ մաստենազիւրները, առնելով Մ. Յորենացուց, կոչում են նրան Գեղամայ ծով, իսկ շրջակայքը՝ Գեղարունի, յառաջացած համարելով Գեղամ նահապետի անունից, սակայն աւելի հաւանական է, որ այն կոչումը ծագած լինի Օրդակուլի բնաւազիր արձանագրութեան մէջ յիշուած Կիւնուցի երկրի անունից, որ վերաբերում էր Սեանայ լճի հիւսիս-արեւմտեան մասին, այժմեան Օրդակուլ գիւղի շրջակայքին¹⁾։

Թուրքերը այս լճին կոչում են Գեօզ-չայ—կապուտակ գետ, ինչպէս և Գեօզչայ-դարիա—կապուտակ լիճ, ի նկատի ունենալով նրա ջրի կապուտակ գոյնը։

Պարսիկները կոչում են Իարիաւիլին, այսինքն քաղցր-ծով, ի նկատ առնելով ջրի բարեհամ յատկութիւնը։

Ռուսները կոչում են Գոզչա և Սեւագա, առաջինն առնելով թրքական Գեօզ-չայ կոչումից, իսկ երկրորդը՝ հայկական այն սխալ ստուգաբանութիւնից, թե Սեան անունը յառաջացել է Սեւ-Վանք խօսքերից, որ վերաբերում են լճի մէջ զտնուած կղզու վրայ կառուցուած Սեւ-Վանքին։

Սեանայ լիճը տարածւում է 40°8'50" և 40°38'8" հիւսիսային լայնութեան և 62°35'58" և 63°19'5" արեւելեան երկարութեան աստիճանների միջև։ Սե ծովի մակերեսից 6316 ֆ. բարձրութիւն ունենալով, նա աւելի բարձր է քան Նոյն իսկ Կարնոյ և Վանանդի բարձրաւանդակները։

Բննելով 1204,² ք. վերստ, կամ 24,³⁸ ք. մղոն և կամ 125478 դեսեատին տարածութիւն, որ կազմում է այս գաւառի մակերեսի 230/0, ծովն աւելի տկած է, քան ձուած է, ու ձրդւում է հիւսիս-արեւմուտքից դէպի հարաւ արեւելք։ Նրա շրջապատն է 212 վերստ, երկարութիւնը Պալը-չայի բերանից մինչև Զաղալու գիւղը՝ 70 վերստ։ Լայնութիւնը՝ ամենաընդարձակ մասում (արեւելեան կողմում) հասնում է 31 վերստի, իսկ ամենանեղ մասում՝ մօտ 7³/₄ վերստի։ Այս մասը գտնւում է Ադա-թափա թերակղզու, (արեւելեան կողմից) և Շոր-գեօլ հրուանդանի (արեւմուտքից) միջև, որոնք այդ աստիճան մօտենալով միմեանց, լիճը կարծես բաժանում են երկու անհաւասար մասերի. սրանցից փոքրը հիւսիս-արեւմտեանն է, որ 340 ք. վ. տարածութիւն է բռնում և մտնում է ցամաքի մէջ հիւսիս արեւմտեան ուղղութեամբ, երկու, անանուն ծոցերով, մինը Նիւնովկա, միւսը Զուրուխլու գիւղերի մօտ։ Սրա երկարութիւնը հասնում է 25 վերստի, լայնութիւնը 14 վ.։ Այս մասի հիւսիս-արեւելեան և հարաւ-

¹⁾ Никольскій: Клинообразныя надины Закавказья.

արևմտեան ասիերը փոքր ինչ հարաւ են քաշուած և նրան սեղանակերպ դարձնուած, իսկ հիւսիս-արևմտեան կողմից ներս է ընկնում մի հրումանդան (Յամաքարերդ)։ Միւս, հարաւ-արևելեան աւազանը, որ բռնում է 860 ք. վերստ տարածութիւն, իւր ձևով յիշեցնում է գաղաթը կտրած մի ուղղանկիւն եռանկիւնի, որի հիմնագիծը կազմում է հարաւային ասիւր, հիպոստենուզան հիւսիս-արևելեանը և կատետը՝ արևմտեանը։

Սևանայ լիճը իւր արևելեան մասում մի ժամանակ ունեցել է մի ծոց, որից բաժանուել է մի շատ նեղ ջրանցքով։ Դարերի ընթացքում այս ջրանցքը լայնացել է, ու վերջ ի վերջոյ կազմել այժմեան կարճ ու նեղ նեղուցը, որով և՛ նախկին ծոցը փոխուել է առանձին լճակի։ Այս լճակը կոչւում է Գիլլի, ինչպէս նաև Մագրի, կամ Զողի լճակ։ Տարածւում է Մագրի դաշտավայրի ճահճոտ մասում։ Նրա ջրջապատն է 7 վերստ, իսկ ամենալայն մասը 3 վերստ։ Այս լճակի մէջ թափուած են բաւականաչափ գետակներ, տանելով իրենց հետ ահազին քանակութեան անորգանական մարմիններ, որոնք նստում են լճի յատակին և այն աստիճան լցնում նրան, որ շատ տեղեր ճահճներէ են փոխարկւում։

Նկատուած է, որ Սևանայ լճի մակերևոյթը տարիների ընթացքում բաւական մեծ փոփոխութիւնների է ենթարկւում, այսպէս միայն անցեալ դարի սկզբից մինչև 1830 թուականը հետզհետէ ցածրացել է մինչև 9 ոտնաչափ, ապա սկսել է բարձրանալ և հասել է նախկին դրութեան 1843 թ. նորից նոյն չափ ցածացել է մինչև 1851 թ. ապա 9½ ոտնաչափ բարձրացել է մինչև 1860 թ. երբ կրկին սկսել է ցածանալ աւելի դանդաղ կերպով մինչև 1885 թ. 9 ոտնաչափ, երբ երեք տարի անփոփոխ մնալուց յետոյ կրկին սկսել է բարձրանալ, և այժմ էլ շարունակում է բարձրանալ¹⁾։

Խէչպէտ և կան միջանի ենթադրութիւններ ջրի մակերևոյթի այս փոփոխութիւնը բացատրելու, սակայն դրանցից և՛ ոչ մինը չէ ընդունուած. և այս ճշտօրէն չի կարելի որոշել, մինչև որ տարիների ընթացքում լճի զանազան մասերում լիմնոգրաֆով չչափուի մակերևոյթի փոփոխութիւնը և չկատարուեն երկբաշարժական գիտողութիւններ։

Սևանայ լճի խորութիւնը ևս կատարելապէս չափուած չէ. և եղած թուերը միմեանցից շատ են տարբերւում. օր. գնեքալ Կուտուզովը, որին 1839 թուին յանձնարարուած է եղել չափել

¹⁾ R. Siger, յիշուած Իվանովսկու յօդուածի մէջ. Землеведение. 1895 № 3—4։

տալ լիճը, գտել է, որ մէջ տեղի խորութիւնը 1550 ֆուտից աւելի է, մինչդեռ նորագոյն չափումները, որ նշանակուած են Սեւանայ լճի մանրամասն քարտէշի վրայ, ամենամեծ խորութիւնը հասցնում են 361 ֆուտի: Այն ինչ պ. Իվանովսկու խնդրանքը ուսուցիչ Սարուխանեանը չափել է Նորագուշի և Ատա-թափի հրուանդանի միջև և գտել է 455 ֆ. աւելի խորութիւն: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ մինչև այժմ կատարած դիտողութիւնները ցոյց են տալիս, որ լճի հիւսիս-արևելեան մասը շատ աւելի խորն է, քան հարաւ-արևելեանը կամ հարաւայինը:

Սևանայ լճի ջուրը քաղցրահամ է և խմելու համար միանգամայն յարմար. նա այնքան մաքուր է և թափանցիկ, որ կարելի է խաղաղ ժամանակ նկատել 12—15 սաժէն խորութեան մէջ գտնուած իրերը. աւելի հաստ շերտերում նա փողփողում է կապտաւոյն-կանաչ գոյնով, որի պատճառով և՛ լիճը կոչուել է Գէօկչայ (կապտաւոյն գետ), լճի մշտական ցածր ջերմութիւնը հաւասար է 4⁰: Սովորաբար միայն ափերի մօտն է սառչում, իսկ խիստ ձմեռներին նաև ամբողջովին, սակայն միայն երկու ամիս: Գարնանը և աշնանը նա շատ մրրկայոյզ է, պարբերական քամիներից ամենից աւելի փչում է հիւսիս-արևելեանը:

Սաստիկ ցուրտ ձմեռները, երբ լիճը ամբողջովին սառչում է, հետաքրքրական երևոյթ են ներկայացնում գիշերային շվիցները: Սրանք յառաջանում են սառցային ծածկոցի տակ ամբարուած գազերի, սաստիկ ցրտից տրաքուած սառցի ճեղքից մեծ ուժով դուրս ելնելիս:

Գեներ.—Նոր-Բայազետի գաւառը շատ հարուստ է լեռնային վտակներով, և գետակներով, ինչպէս և սառնորակ աղբիւրներով, որոնցից շատերը ամառը չորանում են: Սրանցից միայն մինը, Հրազդանը, սկիզբն է առնում Սևանայ լճից և թափում Արաքսի մէջ, իսկ միւսները, որոնց թիւը հասնում է 36, բխում են ջրլակայ լեռներից և թափւում Սևանայ լիճը:

Հօւզդան կամ Հուրասանը երբեմն կոչւում է նաև Բզնիզուր Բջնի աւանի անունով, իսկ սովորաբար անուանւում է Զանգու: Այս անունը հաւանօրէն ստացել է արաբական տիրապետութեան ժամանակ այն Զէնգի գաղթականներից, որոնք մահմեդականութեան առաջին դարում թողնելով իրենց հայրենիքը՝ Զանգեբարը կամ Զանգեբարը (Աֆրիկայի արևելեան ափում), տեղափոխուել են Արարիա, և այնտեղից, գուցէ, այս գետի անունը¹): Այս անունը

¹) Шопень: Истор. памятникъ состояныя Армянской области: кр. 247:

կարելի է յառաջացած լինի նաև այդ Զանգի ցեղի մի զօրապետի անունից, որովհետև սրանք սովորութիւն ունէին իրենց անուան աւելացնել Զանգի խօսքը:

Զանգուն սկիզբն է առնում Սեանայ լճից ելնովկա գիւղի մօտ մի փոքրիկ վտակով, որ շուտով կորչում է ճահնային հովտում: Յետոյ Գոմաձոր գիւղի մօտ այս հովտի մէջ թափւում է մօտակայ յորդ պարիւրի ջուրը, և Զանգուն նորից երևում է իւր և մի գետակ: Նրա ջրի քանակութիւնը այս մասում կախուած է քամիներից, որոնք մղում են լճից ջուրը, ինչպէս և լճի ջրի մակերևոյթի փոփոխութիւնից:

Ուղղուելով դէպի արևմուտք, Զանգուն կազմում է մի փոքրիկ ջրբնկէց, իսկ Ռնդամալ գիւղի մօտ միանում է Միսխանա կամ Միսխան-չալի և կամ պղնձահանքի ջրի հետ, որ իւր վերին մասում կոչւում է Սոխլ-բուլաղ: Այստեղից Զանգուն հոսում է դէպի հարաւ և Ներքին Ախտա գիւղի մօտ սկսում է խորանալ անագին փոսի մէջ, որ ինքը բացել է մարած խանձողի կոյտի մէջ:

Աւելի և աւելի խորանալով այս փոսի մէջ՝ նա կտրում է թուխ արսիդիանի (վանակատ, սատանի եղունգ) կարծր շերտը: Այստեղ մօտ երկու վերստ տարածութեամբ նա հոսում է ապակաման ափերի միջով. որոնք տեղ տեղ մինչև 700 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեն, և որոնք ցոլացնելով իրենց վրայ ընկած արևի ճառագայթները՝ խտտեցնում են նայողի աչքերը:

Զանգուն թափւում է Արաքսի մէջ Սարաշալար գիւղի մօտ: Նրա երկարութիւնն է 97 վերստ, որից 40 վ. Նոր-Բայազետի գաւառումն է, 8 վերստը սրա և Էջմիածնի սահմանագծում, մընացածը Էջմիածնի և Նրևանի գաւառներում: Նրա թեքութիւնը իւրաքանչիւր վերստի վրայ հասնում է վերին հոսանքում 32 ոտնաչափի, միջինում 54, իսկ ստորինում 10-ի: Պորութիւնը լինում է մի արշին և աւելի. լայնութիւնը մինչև 10 սաժէն:

Սեանայ լիճը թափուող գետակներից նշանաւոր են. հիւսիսային կողմում Պալղ-չալ կամ Զուբուխու, սկիզբն է առնում այն զոգաւորութիւնից, որ կազմւում է Փամբակու լեռնաշղթայի և նրա ճիւղ Կեչաշկոտի միջև, բերանը գտնւում է Զիբուխու գիւղի հարաւային կողմը: Երկարութիւնը 18 վերստ է: Հաւանօրէն սա հին ձապոսիկ գետն է, և այժմեան Զիպուխու անունը՝ սրա աղաւաղութիւնը: Արևմտեան և արևմտահարաւային կողմերից. Քաւառ-չալ կամ Փաւառագետ, որի ակունքները գտնւում են Ամանկանի լեռնաշղթայի Աղ-դաղ և Ղզըլ-դաղ զապաթների միջև, բերանը Նորագուղ գիւղի մօտ, Շօրգետլ հրուանդանի ա-

ուջւ, Անցնում է Նոր-Բայազէտի հին քաղաքամասի միջով, ուր կայ մի քարէ կամուրջ: Երկարութիւնն է 33 վերստ: Սրա մէջ թափւում են Ղուլալի և Դալի-ղարդաւ գետակները: Երանոսի-չայ կամ Զագայ գետակ, Աղամլաւանի-չայ, Վալի-Աղալուի կամ Շիրին-չայ և կամ Շողագայ-գետակ, Մակ-Բարի ջուր, Թագա-Բեղդի կամ Նորաեւնի և կամ Կողայ կամ Կողակայ գետակ, որ իւր անունն ստացել է համանուն ձկներէից և որ իջնում է Արդլլահ-սարից: Գեոլ-չայ կամ Նղունցիս և կամ Նզնունց գետակ, որի լայնութիւնը ու հոսանքի հանդարտութիւնը նրան փոքրիկ լճակի տեսք են տալիս: Հարաւային կողմից՝ Ասի-Եամաւն-չայ կամ Կորայ գետ և կամ Իօխանագետ, որ կազմւում է Մեծ, Փոքր և Հիւսիսային Այրի-չայից, որոնցից առաջինը սկիզբն է առնում Ահմանկան լեռնաշղթայի, Հարաւային Գողչայի լեռնաշղթայի միացման տեղում, երկրորդը այս վերջինից, առաջինից փոքր ինչ արեւելք, և երրորդը՝ Ահմանկան լեռնաշղթայի Արխաշան և Դաւա-գետից գաղաթներէ միջից: Բերանը գտնւում է Ներքին Ատի-Եաման գիւղի մօտ: Երկարութիւնը 33 վերստ է: Ղարանլը կամ Կզնուսեւերի գետակ, Թուխսուլու կամ Վարդենց գետակ, Գիւզալ-ղարայի-չայ կամ Դոլասակու գետակ, Ալիչալուի-չայ կամ Կորիկ գետակ և կամ Կրանց, որ հոսում է Վանաժանուց ձորակով, Դեօսակ-բուլաղ կամ Կարն-աղբիւր, որ միայն մի սաժէն երկարութիւն ունի, Ղրզըլ-վանք-չայ կամ Նարփուղլու և կամ Մափնցուց գետակ, որ 35 վերստ երկարութիւն ունի և Սեանայ լիճը թափուող գետերի մէջ ամենաերկարն է համարւում: Հարաւ-արեւելեան կողմից՝ Սող կամ Զոլ և կամ Մագրու գետակը, որ կազմւում է բաւականաչափ վերտակներէից՝ ինչպէս՝ Զալսըրլու կամ Ղրզըլ-բուլաղ և կամ Կարմիր աղբիւր, Ղրխ-բուլախ կամ Կալեռու ջուր, Ղոտա-բուլախ կամ Վասակաեւնի ջուր, Բեքի-չայ, Դամուր բուլախ կամ Արաւասի գետակ, և այլն: Սրանք բոլորն էլ սկիզբն են առնում Բէթի-դաղ լեռից և հոսելով Մագրի դաշտավայրով՝ թափւում են Դիլլի լճակի մէջ: Արեւելեան և հիւսիս արեւելեան կողմից՝ Շեղայա, Շընփուր կամ Շամփուր և կամ Շեփուլաս, ձիւ, Արաւուն, Աղ-բուլաղ, կամ Դեօիկ, Թոխլունա կամ Դրախսիկ, Դիւնկ կամ Արեգունդ:

Երկրաբանական տեսակէտից այս գաւառը դեռ լաւ ուսումնասիրուած չէ, սակայն միանգամայն պարզ է, որ սա հանգած հրաբուդիների և քաօսական անկարգութեամբ սփռուած խանձողի ահագին կոյտերի¹⁾ մի երկիր է:

1) Մանաւանդ Օրդակլուի շրջակայքում, Սեանայ լճի արեւմտա-հիւսիսային ափում:

Այստեղ, լճի հարաւ-արեւմտեան ափի երկարութեամբ ձըգւում են հրաբխային հանգած լեռներ, իսկ մի քիչ հեռու բարձրանում են Ահմանկան լեռնաշղթայի ամենաբարձր կոնաձև գագաթները, որոնցից զրեթէ ամեն մի՛նն ունի հրաբխային բերան, դատարկ, կամ ջրով լի, կազմելով մի փոքրիկ լճակ, ենթադրւում է, որ Սեանայ լիճն էլ հրաբխից է յառաջացել, սակայն դեռ ևս պարզուած չէ թէ ինչպէս:

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

Արծաթա-աքիճային հանք.—Նկատելի է նախկին պղնձահանքի գործարանից 15 վերստ հարաւ-արեւմուտք:

Պղնձահանք.—Բաշ-Ապարան գիւղից 10 վերստ դէպի հիւսիս-արեւելք, Միսխանայ գետը ձախ կողմից թափուող փոքրիկ վտակի ափին: Այստեղից 225 սաժէն դէպի հարաւ-արեւմուտք գտնւում էր պղնձահալական գործարանը:

Պղինձ գտնւում է նաև Մայմէղ լեռան (10,170') ստորոտում Մահմուտլի-իւլտ կոչուած տեղում. Դիլզալի հովտում:

Նեկաքանակ.—Միսխանէ պղնձահալական գործարանից 2½ վ. հիւսիս-արեւմուտք, դէպի Ապարանի դաշտը տանող ճանապարհի շուրջը:

Տորձ.—Աղղաղ լեռան հարաւային լանջին, ինչպէս նաև Միսխանայի հովտում՝ Փաշաքենդ գիւղի մօտ, և Նոր-Բայազետ քաղաքի շրջակայքում:

Մարմարիոն.—Միսխանայի պղնձահանքից փոքր ինչ ներքև, Միսխանայ գետի աջ կողմի վտակի ձախ ափին:

Կափառ.—Կարավան-սարայ գիւղի մօտ, (Ախտայից դէպի Դարաչիչակ տանող ճանապարհին): Միսխանայի հովտում, Կոնստանտինովկա գիւղից 6 վերստ հեռու:

Դարաչիչակ ամարանոցից 2 վերստ հեռու, Մակրավանք գիւղի մօտ:

Բասալտ.—Սեանայ լճի հիւսիս-արեւմտեան ծայրի մօտ և Ելենովկայից հարաւ, նոյն լճի ափին:

Տրափե եւ տրափե խմնուող եւ տուձ. (трахитъ и трахитовые: lava и туфъ).—Սեանայ լճի արեւմտեան ափին:

Վանակաւս կամ օբսիդիափառ.—Սիչաննի (Բող-գաղ) լեռան վրայ, որ գտնւում է Սեանայ լճից 10 վերստ դէպի արեւմուտք: Դաւազեօղ—լեռան լանջերին:

էյլար և Սուխոյ-Ֆանտան կայարանների միջև, Նովո-Նի-կոլսեվկա գիւղի մօտ:

Սուխոյ-Ֆանտանից 3-5 վերստ հարաւ, Մեծ և Փոքր Քեթանդաղ լեռները վրայ:

Սուխոյ-Ֆանտանի մօտ, Զանգու գետի ափերում, բաւական հաստ:

Շախիօլ (8299') լեռան վրայ, Սուխոյ-Ֆանտանից 20 վերստ հիւսիս-արեւմուտք:

Օրթըլու լեռան վրայ, 8-9 վերստ հիւսիս-արեւմուտք վերոյիշեալ լեռանից:

Հ Ա Ն Ք Ա Յ Ի Ն Ջ Ր Ե Ր

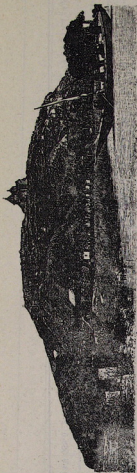
Կրային սառն աղբիւրներ կան. 1) Հրազդան գետի աջ ափին, Նոր-Բայազէտ քաղաքից 46 վերստ հեռու, 40°3' հիւսիսային լայնութեան և 62°40' արեւելեան երկարութեան տակ, 2). Միսխանայի հովտում, Միսխանա-գետի մօտ, 3) փոքր ինչ ներքև, Դարաշիշակ — գետակի ափին, նախկին պղնձահալական գործարանի մօտ և 4). Նոր-Բայազէտ քաղաքից 15 վերստ հարաւ-արեւմուտք և 11 վերստ նոյն ուղղութեամբ Դալի-Ղարգաշ գիւղից, Արփա-գետից բխող մի գետակի վրայ, որ յայտնի է Քեչի-գետադուկի Շոր-Բուլաղ անունով: Զերմութիւնը 8°—10° Ռ.

Ածխաքար — երկաքային (Углекисло — желязистый) աղբիւրներ գտնւում են 1). Հրազդանի ձախ ափին, Գիւմուշ գիւղից փոքր ինչ ցած, և յայտնի է Ղոթուր անունով:

Մծմբային սառն աղբիւր կայ Ելենովկա գիւղից 2½ վ. հեռու, Սևանայ լճի ափին, Հրազդանի ակունքի մօտ, 40°31' հիւսիսային լայնութեան և 62°42' արեւելեան երկարութեան տակ:

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Նոր-Բայազէտի ամբողջ գաւառում միայն երկու տեղ հաստատուած է օդերևոյթարանական կայարան, Նոր-Բայազէտ քաղաքում և Ելենովկա գիւղում: Ի նկատ առնելով, որ այս երկու կայարանների գիտողութիւնների արդիւնքը միմեանցից նախադանք քիչ են տարբերւում, մենք շատանում ենք առաջ բերելով միայն Նոր-Բայազէտի կայարանի գիտողութիւնների աղիւսակները: Սրանցով մօտաւորապէս որոշւում է գաւառի հարաւ-արեւ-

Ս Ե Ի Ա Ն Ա Յ Վ Ա Ն Ք

մտեան մասի կլիման, մինչդեռ հիւսիս-արեւմտեան մասը, որ ներկայացնում է մի լեռնաշղթայի արեւելահայեաց լանջ և այս պատճառով միանգամայն տարբերում է իւր կլիմայով, քանի որ ընդհանուրով անորոշ, որովհետեւ այս կողմերում դեռ ևս չկայ և թէ մի օդերկոյթաբանական կայարան։ Այս պատճառով և՛ կարող ենք միայն մօտաւորապէս ասել, որ այս կողմերում ձմեռը շատ կարճատեւ և տաք է լինում, ձիւնը շուտով հալւում է, որի շնորհիւ և տաւաքը կարողանում է ամբողջ տարին արածել։ Ամառը բաւական շոգ է լինում և օդը չոր։

Տարիներ	Բարոճկար			Ջ Ե Ր Տ Ո Ն Թ Ի Ն									Բացարձակ խոնավություն			Յարաբերակ. խոնավություն			Ամպամած		
	Միջին	Մագիստ.	Միջին	7	1	9	Միջին	Մագիստ.	Ամպամած և ամպ	Բացարձակ խոնավություն	Ամպամած և ամպ	Միջին սխալ	7	1	9	7	1	9	7	1	9
1901	603.6	611.2	501.4	3.6	11.5	4.6	6.6	29.3	24/VIII	30.0	23/I	0.0	5.0	4.9	5.2	76	48	73	4.6	4.8	3.6
1902	603.1	610.5	588.5	2.9	10.5	3.6	5.7	27.1	29.VII	—	—	—	5.1	5.0	5.3	78	50	78	5.1	5.7	4.5
1903	604.1	610.9	591.5	1.7	10.0	2.6	4.8	27.7	22/IX	22.5	/I	2.4	—	—	—	—	—	—	4.6	5.3	3.8
1901	603.8	613.6	590.2	2.0	9.2	2.6	4.6	25.9	21/VI	27.2	20/I	1.8	5.2	6.2	5.3	82	61	81	5.9	5.9	5.0
1905	604.4	611.8	590.9	1.7	9.8	1.2	4.2	27.7	16/VII	31.3	28/I	2.3	5.2	6.5	4.8	81	63	81	5.3	5.5	4.6
Գում.	190	—	—	11.9	51.0	14.6	25.9	—	—	—	—	-6.5	20.5	22.6	20.6	317	225	315	25.5	27.2	21.5
Միջին թիվ	603.8	113.6	588.5	2.4	10.2	2.9	5.2	19.3	—	31.3	—	-1.6	5.1	5.6	5.2	79	56	79	5.1	5.4	4.8

Տարիներ	Պատճառ արտա- գույթի			Պ արժեք								Համա- նիշ	Նամակ				Օրվա									
	7	1.	9.	N.	NE.	E.	ES.	S.	SW.	W.	NW.		Պար- տիկ	Մարտիկ	Ապրիլ- մայիս	Նոյեմբեր	Հունիս	Հուլիս	Օգոստոս	Սեպտեմբեր	Հոկտեմբեր	Նոյեմբեր	Դեկտեմբեր	Հունվար	Փետրվար	
1901	0.8	1.8	0.6	29	77	33	20	33	25	190	17	751	—	—	—	—	—	0	2	1	0	78	59	15	172	8
1902	0.7	1.9	0.7	67	87	26	23	39	47	90	10	684	28.0	35.0	14/V	78	32	3	0	0	2	36	55	41	—	10
1903	0.5	1.4	0.3	22	86	21	11	15	32	67	27	793	183.8	29.5	27/VI	113	37	4	26	5	5	68	40	81	185	7
1904	0.7	1.4	0.4	70	39	10	16	28	43	43	21	824	612.4	49.5	25/X	*129	*43	2	13	2	4	39	73	61	185	4
1905	0.5	1.4	0.4	72	8	8	11	14	27	62	25	864	199.4	33.1	*VIII	119	48	1	29	4	8	59	62	90	188	4
Միջ.	3.2	7.9	2.4	260	288	98	84	129	171	372	110	5916	195.6	—	—	439	160	10	70	12	19	280	286	369	730	33
Միջ. բն.	0.6	1.6	0.5	52	58	20	17	26	35	71	22	781	188.4	18.5	—	110	40	2	14	2	4	59	57	62	182	7

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ն Ե Ր

Սեանայ լճի և գետերի մէջ լինում են տեղացիների ասելով 12 տեսակ ձկներ, որոնց գիտնականները բաժանում են հինգ տեսակի. սրանք էլ պատկանում են երկու ընտանիքի, երեքը՝ սաղմոնի (лососевыхъ, salmonidae) և երկուսը՝ կիպրինակերպների (карповыхъ, cyprinoidae): Առաջին ընտանիքին պատկանում են. 1) *Риба иллу*—արուն, էգը և իշխանը—այն, որ այդ տարին ձգկնելիք չի ածում և այն, որ դեռ ևս չէ սկսել ընդունել ամուսնական երգին (*salmo ischchan kessl.*): Այս երեքն էլ կաղմում են միևնոյն տեսակը, թէպէտև տարբերում են միմեանցից թէ արտաքին տեսքով և թէ ներքին կաղմութեամբ, 2) *Բոզակը* (*salmo species nova*) և 3) *գեղարձնի* (*salmo gegarkuni kessl.*) որի տեսակներն են նաև կեռակսուց, աղիզակ, ամսը, ծուսը, լալալածուկ կամ չալածուկ¹⁾:

Կիպրինակերպների ընտանիքին պատկանում են միւս երկու տեսակը. 1) *Կողակ* (*храмуля, capoeta sevangi fil*), և բեղլու (*укачъ, barbus goktshaicus kessl.*) որ աւելի առատութեամբ լինում է Ատի-համան գետում²⁾:

Օվերինը ասում է, թէ Սեանայ լճում կայ նաև օձածուկ, (*Anguilla fluviatilis Heckel, угорь*) և աւելացնում է, թէ սրան հայերը անուանում են օրի օձ, և չեն գործածում: Իսկ Կեսերի կարծիքով սա Կասպիական քարալէզ (*минора, Petromyzon vagneri kessl*) պիտի լինի, որը Ջանգու գետով անցնում է Սեանայ լիճը և որը մի քանի տեղ օձածուկ կամ ջրի օձ է կոչւում և չի ուտում:

Սեանայ լիճը պետութեան կողմից կապալով է տրւում զանազան անձերի, որոնք իրենց կողմից աւելի մանր մասերով կապալով են տալիս ծովափնեայ գիւղերի ընակիչներին: Երեք տարին մի անգամ մի ամբողջ տարով արգելւում է ձուկ որսալ լճից ծախելու համար, որպէսզի սաստիկ չպակասի սրանց քանակը, թէպէտև արդէն վաղուց անցել է այն ժամանակը, երբ կուժը ջուր լցնելիս էլ ձկները թափւում էին մէջը:

Այս սխտեմի անյարմարութիւնն էլ արդէն զգացուած է, և

¹⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը լուսաւորւալ պատկերներով կարելի է տեսնել Կովկասեան Թանգարանի հրատարակած «Лососевая (Salmonidae) Кавказа О. Каврайского» աշխատութեան մէջ:

²⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը կարելի է տեսնել նոյն Թանգարանի հրատարակած Карповая (Cyprinoidae) Кавказа С Каменского Тифлиси 1899 և 1901 թ. աշխատութիւնների մէջ:

ապստոււմ է, որ կառավարութիւնը փոխանակ այդ ձեռք՝ ամեն տարի աճման ամիսներին որսալու արգելք դնէ:

Բացի ձկներից լճի մէջ վխտում են փոքրիկ խեցգետիններ (gammaridae), որոնք կաղմում են իշխանաձկի գլխաւոր ուտեստը, դեռ ևս սրա միայն երկու տեսակներն են գտնուած G. pullex L. և G. sibiricus. Զանգու գետում պատահում են կարճագի խեցգետիններ (Thelphusa ibera güld), բայց դրանք լիճը չեն մտնում, երկարագի խեցգետիններ (Astacus) դեռ ևս չեն գտնուել ոչ Զանգու գետի, ոչ էլ լճի մէջ: Սարգանման կենդանիներից պատահում են կարիճներ, ինչպէս սովորականները (Androctonus ornatus Nordm.) այնպէս և սևերը՝ (Androctonus bicolor Ehrenb.) Գտնւում են նաև, քիչ քանակութեամբ, փաղանգներ, որոնք կարծես պատկանում են միայն մի, Solpuga araneoides Latr. տեսակին և փաղիժներ, (тарантулы, Lycosa singoriensis Laxm.) Սևանայ լճում կան նաև մեծ քանակութեամբ ջրային խխուշներ, որոնք պատկանում են Lymnaeus stagnalis L. L. Ovatus Drap. L. auricularius Drap. և Planorbis carinatus Müll. տեսակներին: Սրանց մէջ գերակշռում են L. stagnalis և Pl. carinatus տեսակները, որոնց պրոֆ. Կեսլերը հանել է 100, իսկ պրոֆ. Բրանդը մինչև անգամ 238 ոտնաչափ խորութիւնից: Սևանայ լճի խխուշները նրանով են տարբերւում, որ նրանց վրայի խեցիները չափազանց բարակ են: Տգրուկների ընտանիքից գտնուած են հինգ տեսակներ՝ այն է. Nephelis octoculata Bergm. Aulastoma gulo Braun (Haemopsis vorax fil) և երեք տեսակ Clepsine—սեւից, այն է. ch. orientalis (երկաշեան տեսակը). ch. goktshaica (վեցաշեան) և ch. Leuckarti. (ութաշեան): Զանազան մանրադիտական խեցգետիններով (рачкы) և այլ ստորնակարգ կենդանիներով աւելի հարուստ են լճի սակաւջուր ծոցերը, ինչպէս, օր. Ելնովկայինը, և սրանք աճում են Myriophyllum spicatum L. և Potamogeton perfoliatus L. ջրային խոտերով և Enferomorpha intestinalis Link ջրի մոռով: Մեծ քանակութեամբ պատահում են ջրային գորտեր (Rana esculenta L. և Rana axyrhina steenstr.) և գոգոշներ (жаба, Bufo viridis Laur) բազմաթիւ են նաև սովորական խեցի. (ужы, Tropidonotus natrix var. persica) և սողուններ (Vipera berus L.)

Կաթնասուններից Նոր-Բայազէտի գաւառում պատահում են արջեր (Ursus arctos), եղջերու, (cervus elaphus L.) բազմաթիւ նապաստակներ (Lepus variabilis), գայլեր, աղուէսներ: Այս վերջինները պ. Բազէի ասելով և պրոֆ. Բրանդի հաստատութեամբ, բոլորն էլ պատկանում են vulpes melanotus Pall. տեսակին, իսկ իսկական, եւրոպական աղուէսներ, vulpes vulgaris gray բոլորո-

վին չկան Անդրկովկասում: Սևանայ լճի ափերին պատահում են ջրադուէսի հետքեր: Սակայն այս բոլորից ամենաբազմաթիւ և ամենաքիւսակարը գաշտամուկն է (*Arvicola socialis*), որ մեծ տարածութեան ցանքսեր է փչացնում:

Թռչուններից կան թէ բարձրաարուններ, թէ ջրայիններ, անհամեմատ աւելի Սևանայ լճի հարակային կողմում, ուր շատ շամբեր և եղեգնուտներ կան, քան հիւսիսային ժայռոտ ափին: Այստեղ մեծ քանակութեամբ գտնւում են սողեր, բաղեր, մանաւանդ ճարնային (*Fuliga fusca* L.) և խայտաղէտ (*Casarca rutila* Pall.) տեսակները. ամբողջ խմբերով լողում են սև փարփարներ¹⁾ (*лысцыа, Fulicula atra* L.) բազմաթիւ ջրոռյղ բաղեր (*Podiceps*), ձկնկուլներ (*чайка, Larus*), որոնք բաւական մեծ քանակ են պատճառում ձկնորսութեան, ուստի և Եկենովկայի ձկնորսներն անողորմաբար փչացնում են նրանց բներն ու ձուերը: Քարքարոտ կղզեակների վրայ և ծանծաղուտ տեղերում շարունակ նստում են հաւալուտներ (*Pelecanus crispus* Bruch և ջրուգռաւներ (*Carbo cormaranus* Meyer), հաւալուտները ձմեռնամառն բոլորովին թողնում են Սևանայ լիճը, մինչդեռ ջրագռաւները մնում են այստեղ և՛ ձմեռելու, լճի հարթ ափերը կենդանանում են բազմաթիւ և բազմազան կտցարներով, որոնց մէջ նկատելի են՝ ծովային *Aegialites cantianus* Lath-ը (*зыек*), *Aegialites hiaticula* L. (*галстушник*), եղտիրրիկը (*пиралица, vanellus cristatus* Meyer), մեծ և կարմրաոտ *Totanus glottis* L. և *T. calidris* L. (*улит*), արինգա, *Tringa cinclus* L. (*востроногий песочник*), կտցար (*skolopax gallinago* L.) և *recurvirostra avocetta* L. (*шилоклюшка*): Աւազոտ տեղերում միշտ կարելի է տեսնել մոխրագոյն արազիլ (*Ardea cinerea* сѣрая цапля). Ծահճոտ տեղերում կան շատ լորսամարդիներ (*Coturnix communis* Bonap. *кормец*), լճի ափերին թռչկոտում են զանազան բազէներ (*гоголки-гопчики*), առաւելապէս *Falco tinunculus* և *F. cenchris* տեսակներից, (*Saxicola rubetra* L. *зубовой чекканчик*, *Saxicola oenanthe* L. *чекканъ-позутчик*), կարմրատուտ (*Lusciola phoenicurus* L. *горихвостка*), զանազան ցախատրեկներ (*Phyllopneuste* *пѣночки*) առաւելապէս *Ph. Eversmanni*

¹⁾ Տեղացիները չեն ուտում փարփարների միսը, ուստի և չեն որսում, այս պատճառով և այս թռչունները ամենայն վրստահութեամբ լողում են լճի ափերին մօտիկ, և նոյն խակ մօտեցնում նաւակներին: Հետաքրքրական է տեսնել, թէ ինչպէս փարփարները, նկատելով մի որևէ նաւակի մօտենալը, շտապում են ծածկել իրենց բները ցախով ու խոտով, որպէսզի թաղցնեն ձուերը. և յետոյ հանգիստ լողում են նոյն խակ նաւակի մօտ:

Bonap (Ph. icterina Eversm) Ph. rufa Lath. և Ph. trochilus L. տեսակները *Calamoherbe arundinacea* Lath. Камышевка), շինական և ընտանի ծիծառ (ласточка-косатка և ласточка-стрижовъ, *Hirundo rustica* և *H. urbica* L.) սպիտակ խաղտոնիկներ (Бѣлая трясогузка, *Motacilla alba* L.) զանազան արտոյաներ, մանաւանդ մարգերի արտոյաներ (*Alauda arvensis* L.) ինչպէս և կատարաւորներ (*A. cristata*, хохлатый) և դաշտայիններ (*A. calandra* L. степной), կաննիփակեր ճնճղուկ (*Fringilla cannabina* L.) սարեակներ Sturnus vulgaris L.) ահագին երամներ, ընտանի ճնճղուկներ, (*Passer domesticus* L.) երբեմնապէս պատահում են մոխրագոյն ագռաւներ (*corvus cornix* L. ебрыя воробы) և կաշաղակներ (*Pica caudata* L.), Կռուկներ երևում են միայն անցնելիս: Նոր-Բայազէտ քաղաքը զալիս են ամեն տարի բուն շինելու մի քանի զոյգ սպիտակ արագիկներ (*Ciconia alba* L.): Դր-Ֆիլիպպին իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Ելենովկայի շրջակայքում նկատել է նաև *Pandion haliaëtus* L., *Motacilla flava* L. (*melanocephala*) և սև արագիկ (տառեղ) *ciconia nigra*)¹⁾

Բ Ո Ւ Ս Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Դարնանը, մայիսի սկզբին, լեռների հարաւային լանջերին բուսնում են հետեւեալ մանրիկ, միամեայ բոյսերը, որոնց կարելի է նկատել միայն գետինն կտանալով. դարնանային դրաբ, (թուրք կոտեմ—*draba verna*), խոպոպաւոր խաճեն (*крупка весенные. Helleborus umbellatus*); սուգամբար (*Sisymbrium nudum*), ծիրանեզոյն եղնմայր (*Lamium purpureum*), եղջիւրախոտ (*Ceratocephalus orthoceras*), համեմատաբար աւելի մեծ են կոտեմ (*Lepidium perfoliatum*) տակ (*Alyssum desertorum*), *gagea*, յետոյ վայրի տորոն (*galium vernum*); սիրելի (*Scorzonera*); *fritillaria tulipoides*; կակաշ (*Tulipa Gessneriana* (հշ ամեն տեղ). անանուխիկ (*Poa bulbosa*). կովկասեան շուշան, (*iris caucasica*), *Ajuga orientalis* և ուրիշներ:

Տարուայ շոգ ժամանակը լեռների հարաւային լանջերին յատուկ այս բոյսերն աւելի նոսր են լինում, այնպէս որ երբեք ճիւղ չեն կազմում և մի առանձնայատուկ, խի-

¹⁾ Иваноски; озеро Гокча. Այս մասը կազմուած է Բերրի, Կեսալերի, Դանիլսկու և Բրանդտի ուսումնասիրութիւնների հիման վրայ:

ժախտոն հոտ ունին՝ շրթնագոյները, մանաւանդ ուրցի (Thymus serpyllum), օշինդրի և Pyrethrum-ի առատութեան պատճառով և բուսական դաշտանկարը ստանում է մոխրագոյն—սպիտակաւոյն երանգ. սրանց ներկայացուցիչներն են. եղածաղիկ (Ranunculus illyricus), ճակնդեղ (Alyssum alpestre, campestre, linifolium); սխտորամայր (Erysimum ibericum), մեխակներ (Dianthus Liboschitzianus, D. capitatus, D. campestris), սուսամբարներ (Silene longiflora. S. repens), համաափիւռ (Melandryum pratense), Arenaria graminifolia, խնկածաղիկ (Hypericum hyssopifolium. H. repens), երնջակ կամ փուշխոտ (Eringium campestre), ստեպդին (Daucus pulcherrimus), Onobrichis vaginalis (Эснарцетъ) O. viciaefolia. աուռյա (Medicago sativa), Vicia persica, զանդածաղիկ (Campanula sibirica C. Steveni), սորա տեսակից՝ Centaurea sessilis Willd; այծամօրուք (Tragopogon floccosus), օշինդր (Artemisia Absinthium), Pyrethrum achilleaefolium և սրա պարագիւ՝ Anoplangthus Biebersteinii, բերիկիկ (Veronica orientalis), Onosma sp., Onosma sericea, Echium rubrum, Cerinthe maculata, Cyphomittia lanata, ծեթրոն, Thymus serpyllum), Ziziphora vulgaris, օշինդր (Teucrium orientale, T. chamaedrys, polium), գառնագմակ (Ajuga chia), սըղանգն (Scutellaria orientalis. шлемникъ), վայրի դաղձ (Nepeta Moussini, nuda), մոշայ (Stachis recta) և այլն:

Ամառուայ կլիսին այստեղ բաց է անում իր հովանին Prangus ferulacea, այս բոյսը շատ բնորոշ է այս տեղի համար. գարնանը նրա նորարոգը ընծիւղնեղը, որոնք դուրս են յղւում գեանից ջալլամի փետուրների նման, մի քանի տեղ ամբողջովին ծածկում են ժայռերի լերկ լանջերը: Այստեղ երբեմն նկատւում է քիչ քանակութեամբ մարենի և ասպիրակ (таволга):

Տեղ-տեղ լեռան լանջը ժայռոտ լինելով, կամ քարակոյաներ է կազմում, կամ ուղղաձիգ կտրտուելով երևան է հանում լեռան իսկական երկրաբանական կազմութիւնը, ինչպէս, օրինակ, Զանգու գետի բազալտային ափերը, Կախսի գիւղից ներքև: Այսպիսի տեղերում նկատւում է տեղական պայմանների յարմարուած բուսական ինքնուրոյն կազմութիւն, որի սակաւաթիւ ներկայացուցիչները ապաստանում են ժայռերի ճեղքուածների մէջ գտնուած փափուկ հողում: Այսպիսի տեղերում գարնանը բուսնում են

սպիտակաշուրթ կոսմիտուկ (*Arabis albida*), մանուշակ (*Viola persicifolia*), խոով խոտ (*Scrophularia chrysantha*), և *Scrophularia variegata*, իսկ ամառը՝ գեղեցիկ փնջերով ձերպերից ժայթքած զանգակածաղիկներ (*Campanula*) և մեխակներ (*Dianthus fragrans*), դառնադմակիկներ կամ փերփեր տանեաց (*Sedum album acre, pilosum, gracile*).

Բացի դրանից այսպիսի ժայռոտ տեղերը շրջապատում են լինում թփուտներով, առաւելապէս վայրի վարդենու և ասպիրակի, որոնք բուսնում են նաև ժայռերի ձերպերում: Այս տեսակի թփերը, որոնք շրջապատում են ժայռերը, տարածուած են և բնորոշ են Անմանկանի լեռնաշղթայի լանջերին: Սընցից ամենից բնորոշ է *Epilobium angustifolium* կատուախոտը (*Valeriana alliarifolia*), *Dictamnus Fraxinella*, *Rhynchoscoris orientalis*, *Bupleurum falcatum*, *Astragalus cicer*, *Astragalus corniculatus* և այլն:

Վերոյիշեալ բոլոր կազմութիւնները, այսինքն 1) լեռների հարաւային լանջերի կառոյ դաշտավայրերի 2) խաղիւանի (*Эстрагалъ*) փշոտ քիւերի և 3) ժայռերի և սրան ենթարկուող քիւտներէ կազմութիւնները տեղի ունեն նաև Գիւնէյի լճափում, միայն այստեղ բացի այդ կազմութիւնների համարեա բոլոր ներկայացուցիչներից՝ նկատուում են նաև ուրիշ տեսակներ, որոնք գաւառի միւս մասերում չկան կամ շատ հազիւ են պատահում: Այսպէս են օր. սխտորամայր, *Erysimum Szowitzianum* Boiss), եղածաղիկ (*Ranunculus oxyspermus*), *Hyppomarathrum crispum* Koch, *Aetionema (iberidella) sagittatum*, յորասերմ (*Stacnys lavandulaefolia* նոր տնտակի), *Bungea trifida*, մկնամրդի (*Hedysarum daghestanicum*), *Coluteocarpus reticulatus*, *Thesium ramosum* Hayne, մարդմարտ (*Asperulum* Alph.), *Atraphaxis buxifolia*, հոսի (*Astragalus* sp. nova), և ուրիշներ: Այս տեսակները խառնուելով վերոյիշեալ կազմութիւնների ներկայացուցիչների հետ, բնորոշ տեսք են տալիս Գիւնէյի լճափի բուսականութեան, տարբերելով նրան միւսներից:

Անտառապատ ձորերին, — որոնց մասին խօսելու ենք յետոյ, — հետևում են մի շարք կոսաւաններ, այսինքն բնագարձակ. գետնափոր խուղերի խմբեր, որոնք ամառը բարձի թող են առնւում, իսկ ձմեռը, իբր գիշերային ա-

պատահան են ծառայում ոչխարների հօտերին, որ տարուայ այդ ժամանակ բերում են այդտեղ արածեցնելու:

Այս խուղերի շուրջը բուսնում են սովորական *Asperugo procumbens*, կոտեմ (*Lepidium draba*) և *Gapsella Bursa Pastoris*:

Գիւնէյի լեռնաշղթայի այն մասը, որ տեղ տեղ համարեա ուղղաձիգ իջնում է լճի մէջ և մեծ մասամբ ծածկուած է ժայռերով ու քարակոյտերով, պատած է կարմիր-ժանգագոյն և կանաչ-մոխրաւոյն մամուլ: Այս քարափների կատարները զարդարուած են բոզկի տակով, (*Pyrethrum parthenium*), իսկ նրանց շուրջը և մէջէմէջ սխմում են վայրի վաղենին. ասպիրակը, կծոխուրը և այլն: Պան նաև շիկատակ (*Atraphaxis buxifolia*), իսկ խոտային տեսակներից՝ ձարխոս (*Stipa Szovitziana*), որ բուսնում է ժայռերի փոսիկների մէջ լցուած սևահողի բարակ շերտերում, *Silene saxatilis*-ի և *Pyrethrum achilleaeifolium*-ի հետ: Յետոյ *Ephedra* sp., որ սակայն, աւելի դերադասում է բուսնել ժայռերի կաւոտ — աւազային լանջերի վրայ, և վերջապէս ցրտենին, որ ժայռերի ճեղքուածների մէջ է ուղղում իւր արմատները: Այս վերջինն ամենաբնորոշ բոյսն է Գիւնէյի լեռնաշղթայի համար: Նրա ծառերը ցրուած և տարածուած են ամբողջ հիւսիս-արևելեան լճափին, և միայն Աղաթափա մեծ թերակղզու վրայ այնքան խտանում են, որ կազմում են ցրտենու մի ամբողջ անտառ, մօտաւորապէս 25 վերստ տարածութեամբ, Զիլ և Սատանախաչ գիւղերի միջև: Այստեղ բուսնում են ցրտենիի երեք տեսակներ. *Juniperus* sp., որ փուլում է գետին և ծառանման *J. oxycedrus* և *J. excelsa*. Այս վերջի տեսակն Աղաթափա թերակղզու վրայ հասնում է 1-1½ սաժէն բարձրութեան, իսկ Զիլ գիւղից վերև 2-3 սաժէնի: Նրա հասաութիւնը ներքևում հասնում է 1½-արշինի, իսկ վերևում արագութեամբ բարականում է, և ծառին տալիս պիրամիդի տեսք:

Այս տեղի ցրտենու անտառի մէջ պատահում են նաև փշոտ խազիրանի տեսակները (*Astragalus Marschallianus*, *aureus*, *persicus*, *caucasicus*), էսպարսէտ (*Onobrychis cornuta*), շանկաթ (*Acatholimon glumaceum*) և այն բոլոր բոյսերը, որոնք նկատուում են արևմտեան լճափին, փոստային ճանապարհի մօտերքը:

Մնում է մեզ ուշադրութիւն դարձնել Սևանայ լճափի դաշտային դօտու բուսականութեան վրայ: Գիւնէյի

լճափում, աւելի հիւսիսային կողմում, նա շատ նեղ շերտ է կազմում, որ միմիայն տեղ-տեղ ընդարձակւում է, արեւելեան կողմում, հետզհետէ լայնանում և կազմում Զոգի դաշտավայրը, իսկ հարաւ-արեւմտեան մասում նա շատ աւելի ընդարձակ է քան Գիւնէյի կողմում, և ընդհարում է Անմանկանի լեռնաշղթայի փեշերին, որից բարձր սկսւում են Անմանկանի ստորին—ալպեան արօտապեղինները:

Այս լճափեայ դաշտավայրը բուսաբանական տեսակէտից կարելի է բաժանել երեք համակենդրոն գօտիների.

1. Ընդ անմիջապէս ափին նկատւում են փխրուն շեղջաքարի (կոնյուլմերատի) երկգնբեր, որոնց մասին արդէն խօսակցինք, սրանք ընդհատումներով ձգւում են լճափին 2-50 սաժէն տարածութեամբ և ծածկուած են ողորմելի և աղքատ բուսականութեան ներկայացուցիչներով, որոնք այն աստիճան ցածր և նոսր են բուսնում, որ կարծես թէ պատահմամբ են ընկել այստեղ: Համարեա ճիշտ լճափին տեղ տեղ պատահում է *isatis brachycarpa*, որ յատուկ է Սևանայ լճափին, իսկ ամենից շատ՝ *օշինդր* (*Artemisia austriaca*), ուստի և այս շրջանը կարելի է կոչել *օշինդրի դաշտ*: Ստոնի խուռն բուսնում են նաև պատուտակ (*Convolvulus lineatus*), ձիակորեկ կամ սև ցորեն (*Polygonum sp.*), մատնունի (*Potentilla bifurca*): Այս տեղերի համար շատ ընտրոշ է կովկասեան կակաչը (*Papaver caucasicus*), խրոընդատը (*Verbascum sp.*), Դարձեալ պատահում են եղիսպակ, քարացունծ (*Salvia verbascifolia*), *Arenaria serpyllifolia*, վերջապէս *օշինդրից* ոչ սակաւ քանակութեամբ ցրուած *Bromus tectorum* և *Carex sp.*

Ենթոյն լճափ հանգամանքի, որ աւագը շատ է ընդունում ջերմութիւն, այս բոյսերը շուտով չորանում են, և մայիսի վերջին անգամ այս շրջանը շատ տխուր և այրուած տեսք է ստանում, մանաւանդ երբ միացած է լինում լճափեայ բուսականութեան երկորդ գօտու հետ, որ տարածւում է ճահիճների և լճակների շուրջը: Այս գօտին ևս մի անընդհատ տարածութիւն չի բռնում, այլ բոլորում է միմեանցից քիչ թէ շատ հեռու գտնուող ճահիճների և լճակների շուրջը:

Միայն Զոգի դաշտավայրում, Գիլլի լճի և համանուն, միմեանց կից, ճահիճների շուրջը այս գօտին բռնում է մի անընդմիջուող տարածութիւն: Այստեղ առաւելապէս բուս-

նում են եղեգներ, որոնց մէջը վխտում են ճահճային թրուշուններ:

Գիլլիի ջրային բուսականութիւնը միանգամայն նման է Սևանայ լճի և լճափնեայ ջրային բուսականութեան. գերիշխում են. հազարտերևուկը (*Myriophyllum spicatum*) և *Lemna trisulca*, որոնց լճի կատաղած ալիքները մեծ քանակութեամբ շարտում են ափը, ապա՝ շահադէտ աղբերաց կամ հասկ ջուրը (*Potamogeton perfoliatus* L.), *Entheromorpha intestinalis*, յետոյ *Ranunculus aquatilis*, *Hippuris vulgaris* Մատիտեղն (*Polygonum amphibium*), սիւսամբար (*Alisma plantago*), բերոնիկէ կամ վերոնիքէ (*Veronica Anagallis*). ճահիճների ափերին, թաց հողի մէջ հրանունգ, (*Ranunculus sceleratus*), աւույտ (*Trifolium repens*), և ճահճային բոյսերի մի փարթամ գորգ. և յետոյ ջրասէր բոյսերի մի ամբողջ կազմութիւն. —

Մատնունի (*Potentilla anserina*). *Trifolium fragiferum*, գառնալեզու, Չղախոտ (*Plantago major*) և այլն:

Ապա սկսւում է լճափեայ դաշտավայրերի բուսականութեան նրբորդ գոտին, որ ձգւում է առաջին երկուսի շուրջը, համեմատաբար աւելի լայն շերտով: Այս գոտին յաճախ ընդհարւում է լճափեայ, օշինդրային գոտու հետ, այնպէս որ վերոյիշեալ լճափեայ ճահիճներն ու լճակներն ընկնում են այս երկուսի մէջ. սակայն նրանք նա տնտիշապէս միանում է լճափին: Այս երրորդ գոտու բուսականութիւնը նման է հարաւային լեռների կաւոտ լանջերի բուսականութեան, միայն նրանից աւելի աղքատ է, միատեսակ, սակայն այս միատեսակութիւնը կայանում է միաժամանակ մի քանի տեսակների գերիշխանութեան մէջ: Այդ տեսակներից են՝ վայրի դաղձ (*Nepeta Moussini*), գարնանածաղիկ կամ կովաղնձուկ (*Stachys recta*), եղիսպակ, կենեղուտ (*Salvia verticillata*) և *Sitvestris*. յափրուկ (*Rosa lutea*). կաղանջանն կամ երկաթնուկ (*Euphorbia gerardiana* և *Crambe orientalis*. — Վերջին երկուսը շատ տեղեր սաստիկ գերիշխում են և կազմում անընդհատ մարգեր. — կաղանջանը կամ երկաթնուկը (*Euphorbia Gerardiana*), բարձամենակի (*Achillea ciliata* և *A. millefolium*). հետ հարաւարեմտեան ափին, իսկ *Crambe* Զողի դաշտավայրի հիւսիսային կիսում, ուր նա տաղտկալի տեսք է տալիս բուսական դաշտանկարին, կազմելով սպիտակ խրճերի մի ընդարձակ դաշտ: Տեղ տեղ միայն պատահում են ասպիրակ

(*Astragalus alopecuroides*) և չորային մանր բոյսեր, ինչպէս՝ պատուտակ (*Convolvulus lineatus*). *Nonnea pulla*, բերնիկէ (*Veronica orientalis*), գառնալեզու (*Plantago montana*), սիբեխ (*Scorzonera lacinjata*):

Ընդհանրապէս դաշտավայրի բուսականութիւնը շատ աղքատ և նոսր է: Եւ քանի որ լեռների հարաւային լանջերը աւելի հարուստ են դաշտային բուսականութեան ներկայացուցիչներով, չի կարելի արդեօք այդ, բացի բոյսերի կեանքի պայմանների տարբերութիւնից, բացատրել նաև նրանով, որ լեռները պատնէշ են հանդիսանում քամիների դէմ և այսպիսով պահում են նրանց տարած գնաղան բոյսերի սերմերը, մինչդեռ դաշտավայրում նրանց ոչինչ չի բռնում և քամին տանում է հեռու, մինչև լեռները:

Այժմ Զողի դաշտավայրի մեծագոյն մասը ծածկուած է ջրարբի արտերով, և համարում է սաստիկ հացառատ: Նրան մինչև անգամ անուանում են Լրեանեան նահանգի «շտեմարան»: Յոնիսի սկզբին այս արտերի տարածութիւնը ներկուած է լինում միապաղաղ դեղին գոյնով, շնորհիւ ծաղկող մանանեխի (*Sinapis arvensis* var. *orientalis*), որ գերիշխում է այստեղ:

Այժմ անցնենք թփերի, անտառային և լեռնային արօտպտեղերի բուսականութեան նկարագրութեան:

Թփերը բուսնում են նեղ ձորակներում, ինչպէս օր. Բալըղ-չայի ձորակում, լեռների հիւսիսային և հիւսիս-արևմտեան լանջերի երկարութեամբ ձգուող ծալքերի մէջ, ինչպէս օր. Զուբուխու գիւղի հանդէպ, Ինակ-տաղ և Քէօթան-դաղ լեռների վրայ, ինչպէս և Ագա-թափա թերակղզու վրայ: Այստեղ, Գիւնէյի չոր և տաք յճափին բուսնող թփերի տեսակներն են. *Cotoneaster vulgaris*, *Lonicera Caucasica* և *Lonicera Xylostium*. գերամաստի (*Viburnum Lantana*), կոծախուրի (*Berberis vulgaris*), մասրի (*Rosa rubiginosa* L.) ջիբանցի (*Spiraea crenifolia*), վայրի կեռասենի (*Prunus padus*), սին (*Sorbus aucuparia*, S. *Aria*), սև հաղարջ (*Ribes nigra*, *Ribes grossularia*), *Amelanchier vulgaris* Möñch, սգնի (*Crataegus orientalis*) և ուրիշներ:

Այս թփերը խմբուելով կազմում են անանցանելի մացառներ: Սրանց հովանու տակ աճում են մեծ մասամբ անտառային խոտեր, ինչպէս. *Linum hirsutum*, վայրի դաղձ (*Nepeta grandiflora*), կատուախոտ (*Valeriana allia-*

riaefolia), երկաթնուկ (*Euphorbia aspera*), սանամաքի (*Thalictrum foetidum.*), հրեշտակաց բոյսի մի տեսակը՝ *Chaerophyllum aureum*, մոշայ (*geum urbanum L.*) աղանակտուց, խորդենի (*geranium silvaticum*), մղամունճ (*Vicia Balansae*), հոսի, մկնամրգի (*Astragalus fruticosus*), բողկի տակ (*Pyrrhtrum carneum*) սակաւ, խոտվախոտ (*Scrophularia orientalis*), *Cerastium dahuricum* և այլն:

Վերոյիշեալ թփերի տեսակներին, աւելի հարաւային կողմում, Սատանախաչ գիւղի մօտ, այնտեղ, ուր վերջանում է ցրտենու անտառն, աւելանում են նաև խնձորենի, տանձենի, *Rhamnus arctostaphylos*.

Անտառները գտնւում են դաւառի հիւսիս-արևմտեան անկիւնում, Դարաչիչակի կամ Ծաղկածորի վիճակում և բռնում են 300 ք. վերստից աւելի տարածութիւն: Այս անտառի յառաջացման գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ պիտի համարել և այն, որ նրա տեղը հիանայի կերպով պաշտպանուած է բարձր լեռնաշղթաներով: Իւսիսից նա շրջապատուած է Փամբակի լեռնաշղթայով (10,000 ոտ.), իսկ հարաւում Սուղեգանի լեռնաշղթան պաշտպանում է նրան հարաւային, այսպէս կոչուած ճերմանեան քամու չորացուցիչ ազդեցութիւնից:

Դարաչիչակի անտառի գլխաւոր ներկայացուցիչը կաղնին է, (*Quercus pubescens*), որ բոլոր տեսակներից բազմաթիւ է: Նա շատ խիստ է բուսնում, միայն շատ չի աճում, սովորաբար 3 սաժէնից աւելի չի բարձրանում և հազիւ $\frac{1}{4}$ արշին տրամագիծ է ունենում:

Դարաչիչակի անտառում միակ փշատերև ծառը հանդիսանում է ցրտենին, ցրուած անտառային շրջանի հարաւ — արևելեան ծայրում, Կախսի և Բջնի գիւղերի մէջ և, փոքր ինչ հեռու, լեռնաշղթայի հարաւ-արևելեան թեք լանջին, որ ստորոտում ոռոգւում է, Զանգի գետով: Այս փոքրիկ տարածութեան վրայ այդ ցրտենին կազմում է մի փոքրիկ անտառ, լի դաղի թփերով, ինչպէս Գիւնէյի լճափին: Հնումը ցրտենին Դարաչիչակի անտառում շատ աւելի էր տարածուած, սակայն հետզհետէ պատրաստելով փափուկ սևահոդ՝ տեղի է տուել կաղնուն: Այնպէս որ Դարաչիչակի անտառը պէտք է նկատել որպէս կաղնու անտառ: Այդտեղ կան և ուրիշ տեսակ ծառեր. ներքին շերտերում ամբողջ հրապարակներ բռնուած են վայրի

խնձորենիներով և տանձենիներով: Նաև լորին (Թմրի, *Ana, tilia*) ներքևում կազմում է մացառներ: Ուշագրաւ է այստեղի մանրատերե լորին (*Tilia parvifolia*), որ բաւ Մեղվեղեի, լորի բոլոր տեսակներից աւելի քիչ է տարածուած կովկասում, և յատուկ է, համարեա բացառապէս, լեռնային անտառների վերին շերտին:

Ներքևում սովորաբար պատահում են սեանի կամ ողկուզաբեր կեռաս (*Prunus padus*), խուրենի (*Evonymus latifolius*), սզնի (*Crataegus orientalis*), կոծախուրի (*Berberis vulgaris*), *Lonicera caucasica*, հրչակ (*Daphne Mezereum*), գերամաստի (*Viburnum Lantana*) և այլն:

Դէպի վեր բարձրանալիս՝ մի բան սաստիկ աչքի է ընկնում. — ծառերը հետզհետէ փոքրանում են, նոսրանում, ծառն ու մուռ բուսնում և խղճալի տեսք ընդունում:

Անտառի վերին սահմանն անցնում է մօտաւորապէս 7¹/₂-8 հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրայով և վերջանում է հետեւեալ ծառերով. *Ribes alpinum*, սին (*Sorbus aucuparia*), գերամաստի (*Viburnum Lantana*), կէշի (*Betula alba*) և մասրի (*Rosa sp.*), իսկ մի քանի տեղերում, ինչպէս Միսխանի հովտում, անտառի վերին սահմանի ծառերը բացառապէս կէշի են, նրա սովորական *var. pubescens* տեսակը և արտասուտդ ուռնին: Ուշագրաւ է, որ սրա բաւական հաստ բունը ուղահայեաց չի բարձրանում, այլ փռւում է գետնի վրայ, այնպէս որ ծառի գագաթը ներքեւ է նայում: Այսպիսի սպիտակ բների շարքը, որ փռուած է գետնի երեսին, ներքեւ ուղուած գագաթների ճիւղերով, մի ինքնատիպ պատկեր է ներկայացնում, որ հրապուրիչ զուրկ չէ և շատ լաւ բացատրում է քամու աղդեցութիւնը, սեահողի աննշան հաստութիւնը և ընդհանրապէս այն խիստ պայմանները, որ ծառը ստիպուած է կրել այս բարձրութեան վրայ:

Մնում է նկարագրել մեր անսառային շրջանի խոտային յոտսկանութիւնը:

Անտառի խորքում գետի ը ծածկուած է լինում չոր տերկներով և խոտ համարնա թէ չկայ: Սրա փոխարէն նրանք առատութեամբ բուսնում են անտառի եզրերում և նեղլիկ ձորակների լանջերին:

Այս ձորակների յատակին (ինչպէս օր. Ալիբէկ լեռան ձորակում), փտակների ափերին խիտ բուսնում են պտեր (*Asplenium Felix mas.*), մօրենու թփեր, դամասկոսի

խաղող (крыжовника), կարմիր և սև հաղարջենի և այլն: Մառերի սաղարթները միանալով միմեանց կազմում են կամարներ, որոնց հովանու տակ պնդվում են ստուերասէր ասպրիկը (*Asperula odorata*) զգայուն հինաձաղիկը, (*Impatiens noli tangere*), *Saxifraga orientalis*, *Lathyrus roseus*, ոլոռն (*Vicia Balansae*), աղանակաուց (*Geranium Robertianum*), *Actea spicata*, մատնաձաղիկ (*Digitalis ferruginea*), երկաթնուկ (*Euphorbia aspera*), *Lysimachia punctata*, կատուախոտ (*Valeriana officinalis*) և *alliariaefolia* և ուրիշներ. ջրի մօտ՝ սև վրացկոճի (*Veratrum album*) և խոլորձ (*Orchis latifolia*), Լեռնային բնորոշ խոտերի թուփն պատկանում են նաև հարսնուկը (*Anemone caucasica*), ալոնիտոն (*Aconitum nasutum*), շամպդիտակ (*Delphinium ciliatum*), կոծոծ (*Agrimonia Eupatoria*), աղանակաուց (*Geranium silvestris*, *G. pyrenaicum*, *G. ibericum*), *Hesperis matronalis*, կաաւստ (*Linum hirsutum*), *Astrautia helleborifolia*, *Ferulago silvatica* *Chaerophyllum aureum*, երնջակ (*Eringium giganteum*), անիսան (*Pimpinella rhodantha*) քիսամ ծծուկ (*Orobuchus cyaneus*), ոլոռն (*Latyrus pratensis*), *Silene inflata*, *S. fimbriata*, *S. compacta*), զանգակ ծաղիկ (*Campanula latifolia*, *C. eriocarpa*, *C. glomerata*), հոտախոտ (*Clinopodium vulgare*) քարահերձ (*Brunella vulgaris*), չուասերմ (*Betonica officinalis*) կովացնձուկ *Stachys germanica* և ուրիշ շատեր:

Անտառի վերին սահմանում շատ անգամ պատահում են *Solidago virgaurea*, որպէս ստորին-ալպեան մարգագետինների բանբեր: Այս վերջին շրջանն սկսւում է անտառների սահմանից յետոյ 7¹/₂-8 հազար ոտնաչափից բարձր:

Այս շրջանի ստորին մասում շատ լաւ դարի է բուսնում, միայն շատ անգամ ցուրտը տանում է:

Որպէս այս ստորին — ալպեան մարգագետինների բուսականութեան բանբեր կարելի է համարել *macrotomia echiodes*, որի դեղնաւոյն պսակի բերանը շուրջանակի ծածկուած է սև բծերով, յետոյ բերննիկէնի տեսակները (*Veronica gentianoides*, *V. armena*), ապա հրանունկի տեսակները (*Ranunculus caucasicus*, *R. dissectus* և *R. oreophilus*).

Մալխի վերջին ստորին-ալպեան շրջանում դանուած դաշտերը, լեռների լանջերը և հարթութիւնները դեղին

գոյն ունին շնորհիւ ծաղկած դրաբի (*Draba brunniaefolia*): Այս գեղնադոյն ֆօնի վրայ սփռուած են գարնանային ուրիշ մանրիկ երփներանգ բոյսեր, ինչպէս *Anemone albana*, *Androsace armeniaca*, մատնունի (*Potentilla* sp.), կովացնծուկ (*Primula farinosa*, *P. macrocalyx* Bge.) և *Pallassii* Lehm, վերոյիշեալ բերինիկէն (*veronica gentianoides* և *armena*), գառնադմակ (*Ajuga orientalis*), և փոքրիկ բոզ (*Gentiana verna* L.):

Փոքր ինչ ուշ, բարձրավանդակների վրայ ալպեան մկնականջը (*Myosotis*, незабудка) տեղ տեղ կազմում է կապուտակ գորգ, կողքին ձգուած բայ-շեփորագոյն երիզներ՝ բերիկիկից (*veronica orientalis*): Ընդհանրապէս կարելի է նկատել, որ գարնանը ստորին-ալպեան մարգագետինները բոյսերի քիչ տեսակներ են ունենում, որովհետեւ շատերն այս բարձրութեան յատուկ կլիմայի քմահաճոյքներին չեն կարողանում դիմանալ: Եւ եթէ ամբողջ տարածութիւնները ընտուած են սիայն միջանի տեսակ բոյսերով, սա ամենալաւ ապացոյցն է, որ նրանք յարմարուել են տեղական պայմաններին:

Բոլորովին այլ է ամառը, որ տևում է այստեղ երկուս ու կէս ամիս, յունիսի կիսից մինչև օգոստոս պարառարար, երբ միաժամանակ բաւականաչափ ջերմութիւնն ու խոնավութիւնը, առատ լոյսի հետ թոյլ են տալիս հարուստ հողին արտայայտելու իւր արդիւնաբերող ուժի ամբողջ փարթամութիւնը: Այն ժամանակ այստեղ կանաչի զմրուխտային ֆօնի վրայ վառ գոյներով վառուում են միլլիօնաւոր երփներանգ պսակներ: Դժուար է նկարագրել ստորին-ալպեան բուսականութեան այս ժամանակի ծաղիկների պերճութիւնն ու երփը. ամեն տեղ սփռուած են ծաղիկների ու կանաչի հաագին շերտեր, կարմիր խորդենի (*geranium*, гераній) ձիւնափայլ և վարդագոյն պտեր, հարսնուկ (*Anemone narcissiflora*), գեղեցիկ *Aetheopappus pulcherrimus*, մեխակ, մատնունի, *Potentilla* (лапчатка), ընձախոտ (лютики), բազմազան երեքնուկներ (*Trifolium alpestre*, *T. thrichocephalum*, *T. canescens*, *T. ambiguum* և այլն), լոռասերմ (*Betonica grandiflora*, астры), զանազան գոյնի տերփուկ (*Centaurea axillaris*, горные васильки), մկնականջ, *Astrantia helleborifolia*, (звѣздовка), կակաչ, (*Papaver orientale*), մատիտեղ (*Poligonum alpinum*). մանաւանդ բազմաթիւ են

եղերգակ (*Crepis sibirica*), առիւծատափ (*Leontodon* sp.) բազէաբոյս (*Hieracium* sp.), ագասեակ (*Solidago virga aurea*), յետայ մատիանդ (*Poligonum bistorta*), կընծմն-ծուկ (*Thalictrum minus*), առիւծաթաթ (*Alchemilla vulgaris*) և այլն:

Համարեա արշինաչափ բարձրութեան հասնող վերոյիշեալ խոտային ծածկոցի վրայ տեղ տեղ տարածում է իւր փարթամ ծաղիկները կովկասեան շուշանը (*Lilium monadelphum*) սաժէնաչափ ոսկետունկը (*Cephalaria tatarica*), լայնատարած շամպղիտայը (*Sympytum asper- rimum*), վայրի արջամաղիլը (*Heracleum* sp.) և վերջապէս սև վրացկոճին (*veratrum album.*) այս վերջինս աւելի լի- նում է աղբիւրների մօտ, որ թաքնւում են ոսկէ ծաղիկ- ների, *Caltha polysepala*, խիտ կոյտերի տակ, ուր տա- րածում է իւր ահագին տերևները թրթնջուկը (*Rumex alpinus.*) այստեղ ջրերի մօտ սովորական են *Cardamine uliginosa* և *C. impatiens*, *Geranium palustre* և ուրիշ- ները:

Այս ստորին—ալպեան մարգագետինները շատ հարուստ արօտատեղիներ ունին, ուստի և ամառը բազմաթիւ քրդեր և թուրքեր են գալիս երեանի, 'Վանձակի և մինչև անգամ Թիֆլիսի նահանգներից:

Ամենից աւելի գովուած է Ահմանկանի արօտատեղի- ները, որ տարածւում են Ահմանկան լեռնաշղթայի բարձր լանջերում, մօտ 100 վերստ երկարութեամբ: Այս ահագին տաքածութիւնը պատկանում է պետական գանձարանին, որ մաս մաս կապալով է տալիս ժողովրդին:

Ինչը հազար ոտնաչափից բարձր բուսականութիւնը բոլորովին փոխւում է: Ճշմարիտ է, այստեղ դեռ պատա- հում են ստորին—ալպեան մարգագետինների մի քանի տե- սակները—լուսաւերմ (*Betonica grandiflora*), ոսկետունկ (*Cephalaria tatarica*), հիմայ արդէն առ առաւելը ¹/₄ ար- ջին բարձրութեան, փերփուկ (*Centaurea axillaris*) և մի քանի ուրիշներ, բայց արդէն նրանք չեն կազմում բուսա- կան գորգը, այլ նարգիսի (*Nardus sfricta*) փափուկ սէզը և *Sibbaldia procumbens*, *Alsine aizoides*, *Alsine recur- va*, մատնունի (*Potentilla argaea* Boiss և Bel), գառնա- դմակ (*Sedum tenellum*), զանգակ ծաղիկ (*Campanula tridentata*) և ուրիշներ:

Սրանք, ըստ երևոյթին, կազմում են անցողական շերտը

ստորին—ալպիական արօտատեղիներին, դէպի տիպական ալպիական մարգագետինը: Սրանով էլ վերջանում է Ալիբէկ լեւան (9382 ոտ.) դագաթը, որ մեր անտառային շրջանում ամենաբարձրն է:

Լեռնային բուսականութեան տեսութիւնը լրացնելու համար հարկաւոր է յիշել այն ինքնատիպ, քնքոյշ, շուտ թառամող զարնանային բոյսերը, որոնք երբեք անգ շրջանակ են կազմում բարձր լեռների կատարներին ամառուայ կիսին մնացած հալչող ձեան շերտերին:

Այսպիսի տեղերում լինում են. կմշտրուկ (*Scilla cernua*), մէջ ընդ մէջ *Pouschkinia scilloides*, որոնց մէջ ծաղկում են *Merendera caucasica*, գագէա (*gagea* sp.) *Muscari* sp. վերջապէս հէնց ձեան մօտ կարճատև հրանունդ (*Renunculus edulis* Boiss): Այստեղ, ձեան շերտի մօտ, Ալիբէկ լեւան վրայ գտնուել է մի շատ հազուագիւտ տեսակ—*Erysimum gelidum*. Այս բոյսերն աւելի և աւելի բարձրանալով՝ լեւան վերին շերտերում բաց են անում զարնանային եղանակ, մինչդեռ ներքեւում, ստորին-ալպեան մարգագետիններում սաստիկ ամառ է, իսկ հովիտներում արդէն օսկէզօծւում են հացահատիկները ¹⁾:

¹⁾ Քաղուածօրէն կազմել եմ «Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа» հրատարակութեան XXVII գրքում տպուած պ. Պոցհատովսկու «Обзоръ флоры окрестностей озера Гокча» յօդուածին:

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ